

Małgorzata Kurianowicz

Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

Uniwersytet w Białymstoku

MODERNIZACJA FORM IMPERATIVU NA PRZYKŁADZIE CERKIEWNOSŁOWIAŃSKICH DRUKOWANYCH TEKSTÓW EWANGELICZNYCH¹

Key words: Church Slavonic language Russian recension, old printed editions of Gospels, the imperative

Przedmiotem niniejszej analizy porównawczej są cerkiewnosłowiańskie formacje imperatywne, wyekscerpowane z dwóch starodruków ewangelicznych². Poddane analizie teksty powstały w ciągu dwóch stuleci i należą do jednej, ruskiej redakcji. Pierwszy to *Biblia Ostrogska*³ z 1581 roku, z terenu państwa polsko-litewskiego – jedno z najwcześniejszych wydań drukowanych wszystkich ksiąg Pisma Świętego, a drugi to synodalny *Ewangeliarz Jabłecznyński*⁴ z 1771 roku – wyszedł on spod prasy mnichów Kijowsko-Pieczerskiej Ławry.

Patrząc z perspektywy czasu na historię rozwoju języków słowiańskich, można zauważyć, że język cerkiewnosłowiański (cs.) redakcji ruskiej stanowi pomost między językiem staro-cerkiewno-słowiańskim (scs.) a współczesnym językiem rosyjskim. Z tego względu cerkiewszczyzna w wydaniu ruskim, tkwiąc korzeniami w staro-cerkiewno-słowiańskim wzorcu, swoimi gałęziami sięgała i czerpała początkowo z języka staroruskiego, a obecnie z języka rosyjskiego. Efekt tych relacji został zarejestrowany między innymi w sposobie tworzenia form imperativu.

¹ Niniejsza publikacja powstała ze środków MNiSW na naukę, w ramach grantu promotorskiego nr N N104 0577438 pt. „Biblia Ostrogska i XVIII-wieczna Ewangelia klasztoru w Jabłecznej – cerkiewnosłowiańskie zabytki redakcji ruskiej”.

² O historii powstania i wydaniach pierwszych drukowanych tekstów biblijnych na obszarze wschodniej słowiańszczyzny zob. M. Kurianowicz [2012: 27–35].

³ *Biblia Ostrogska* (dalej: BO). Zob. mikrofilm Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego 16 235 na podstawie egzemplarza o sygn. 612.105. Historię powstania BO przedstawia między innymi Я.Д. Исаевич [1990: 3–17].

⁴ *Ewangeliarz Jabłecznyński* (dalej: EJ) znajduje się obecnie w stauprogialnym Prawosławnym Klasztorze św. Onufrego w Jabłecznej (woj. lubelskie).

Tryb rozkazujący w języku scs. tworzony był za pomocą sufiksu **-и-** dla czasowników singularis (sg.) klasy I, II, III i IV oraz pluralis (pl.) klasy III i IV, lub też za pomocą sufiksu **-ѣ-** dla czasowników pluralis i dualis (du.) klasy I, II i części V (**быти**). Czasowniki atematyczne (klasy V), tworząc rozkaźnik liczby pojedynczej, przybierały sufiks ***-жь**, wywołujący jednocześnie alternacje spółgłoskowe. W pozostałych formach fleksje poprzedzone były sufiksem **-и-**.

Materiał egzemplifikacyjny reprezentują w większości formy 2 os. sg., 1 os. pl., 2 os. pl. oraz 2 os. du. W BO w ogólnych zarysach pozostają one wierne scs. wzorcom. Co się zaś tyczy języka EJ, to korektorzy dokonali w tym względzie jego konsekwentnej modernizacji.

W przytoczonym poniżej materiale uwidacznia się wzajemny wpływ różnych form imperativu (tab. 1).

Tabela 1

Wzajemny wpływ różnych form imperativu

	Klasa	Temat	Scs.	BO	EJ
2 os. sg.	I, II	-о-/-е-; -но-/-не-	-и	-и	-и
	III	-јо-/-је-	-и	-и/-й	-й
	IV	-і-	-и, -ѣ	-и, -ѣ	-и, -ѣ
	V	-Ѹ-	-ѣ	-ѣ/-ѣ/-и/-й	-ѣ/-й

W starodrukach w większości przypadków utrzymały się formy imperativu 2 os. sg. ze scs. fleksją **-и**, por. (BO => EJ): **гради** => **градѣ** (J 1:44), **ведеи** (Mt 6:13), **иди** => **идѣ** (Mt 9:6), **възми** => **возми** (Mt 9:6), **нзыди** (Mk 5:8), **востани** (Mt 9:6), **плачи** (Łk 7:13), **помажи** (Mt 6:17), **покажи** (Łk 14:8), **вѣжи** (Mt 2:13), **сѣтвори** => **сотвори** (Łk 7:8), **помолиса** (Mt 6:6), **покажиса** (Łk 1:44). Jednak w BO czasowniki klasy III, których temat zakończony jest na samogłoskę, obok typowych form dla scs. imperativu z końcówką **-и**, por. **радѣсѣ** => **радѣйсѣ** (J 19:3), posiadają również wariantywną fleksję **-й⁵**, por.: **вѣрѣи** (Łk 8:50) oraz **вѣрѣи** => **вѣрѣи** (Mk 5:36); **помилѣи** (Łk 18:39) oraz **помилѣи** => **помилѣи** (Mt 9:27); **не бойсѣ** (Łk 12:32; J 12:15) oraz **не бойсѣ** => **не бойсѣ** (Mk 5:36), która dla EJ stanowi językową normę.

Czasowniki atematyczne **вѣдѣти** oraz **ѣсти** nie zostały poświadczony w żadnym ze starodruków, a **имѣти** (2 użycia: Łk 14:18, Łk 14:19) tworzy imperativus 2 os. sg. na wzór czasowników tematycznych, np.: **имѣи** => **имѣи** (Łk 14:19) lub też wariantywnie w BO **имѣи** (Łk 14:18). W związku z tym, że imperativus czasownika **быти** tworzony był nie od tematu praesentis, a od futurum, jego formy zostaną scharakteryzowane poniżej.

Na uwagę zasługuje 2 os. sg. imperativu czasownika atematycznego **дати**, który w BO poświadczony został w formie zarówno zgodnej ze scs. wzorcem, por.: **даждѣ** => **даждѣ** (J 4:10, 4:15) – odnotowano 17 użyc, co stanowi 68%, jak i nowiej, z dyspalatąlną spółgłoską **д**, por.: **даждѣ** => **даждѣ** (Mt 6:11, Łk 14:9), **въздаждѣ** => **воздаждѣ** (Łk 16:2), **даждѣ** => **даждѣ** (J 4:7, 9:24) – odnotowano 5 użyc, co stanowi 20%. EJ pod

⁵ Szerzej na temat grafemu **й** zobacz 2 os. pl. oraz przypis 9.

tym względem zachowuje pełną zgodność ze scs. paradygmatem koniugacyjnym. Dodatkowo, zarówno w BO, jak i EJ poświadczono zostały 3 formy (około 12%) typu **даи => дай** (Mt 5:42), **раздаи => роздай** (Łk 18:22), **дай** (Łk 6:30) będące rezultatem wpływu imperativu czasowników III klasy. Jak stwierdza B.B. Иванов, forma **даи** odnotowana została w zabytkach religijnych bardzo wcześnie. Jej ślady odnaleźć można w *Ewangeliarzu Ostromira* (1056–1057)⁶. Na wzór scs. czasowników atematycznych typu **дати** rozkaznik 2 os. sg. tworzony był przez czasownik klasy IV z tematem -i-: **виждь** (Mk 11:21).

Tabela 2

	Temat	Scs.	BO/EJ
3 os. sg.	I, II III IV V	-и -и -и, -ь -ь	да + verbum

W związku z tym, że imperativus dla 3 os. sg. (tab. 2) był tożsamy z 2 os. sg.⁷ zaistniała potrzeba rozróżnienia homonimicznych form [Иванов 1983: 357]. Dlatego też rozkaznik 3 os. został zastąpiony przez formy opisowe składające się z czasu teraźniejszego/przyszłego czasownika i poprzedzającej go partykuły **да**, por.: **да поиметь** => **да поиметь** (Mk 12:19), **да не почитеть** => **да не почитеть** (Mt 15:6), **да слышитъ** (Mk 4:9), **да прїидеть** [...] и **пїеть** (J 7:37), **да дастъ** (Mt 5:31), **да [...]** никтоже **плода сиѣсть** (Mk 11:14). Wyjątek stanowi czasownik **быти** (por. niżej) oraz jeden zapis zarejestrowany przez starodruki w scs. formie **вързи** => **верзи: иже есть безъ грѣха въ васъ, прежде верзи камень на ню** (EJ, J 8:7).

Tabela 3

	Klasa	Temat	Scs.	BO/EJ
1 os. pl.	I III/IV V	-o-/-e- -jo-/-je-; -i- -o-	-ѣ-мѣ -и-мѣ -и-мѣ	-ѣ-мѣ -и-мѣ -

Zaobserwowane zmiany w stosunku do scs. wzorca dotyczą czasowników klasy I, które pod wpływem 3 os. sg. indicativu [Кузнецов 1953: 280] utworzyły formę imperativu wyłącznie za pomocą sufiksu -ѣ⁸, por.: **идемъ** (Mk 1:38), **придемъ** => **прейдемъ** (Łk 8:22, 2:15), **сѣбїемъ** (Mt 21:38, Mk 12:7). W związku z tym, wyodrębnienie rozkaznika możliwe jest wyłącznie na podstawie kontekstu. Nieliczne formy 1 os. pl. (tab. 3) pozostają wierne scs. wzorcom, por.: **веселимъ** (Łk 15:23), **сѣтворимъ** => **сотворимъ**

⁶ Co więcej, w wielu czasownikach klasy IV forma ta była zbieżna z formą aorystu.

⁷ K.B. Горшкова uważa, że forma 3 sg. z końcówką -и pojawiała się w tekstach wyłącznie w sytuacji, kiedy w funkcji podmiotu występował rzeczownik oznaczający „boską siłę”: **Господь, Богъ** [Горшкова, Хабургаев 1981: 313].

⁸ Różnicy w momencie powstawania starodruków między **ѣ** i **ѣ** już nie było: **ѣ** wymawiano jak **ѣ** [Изотов 2007: 72]. Zapis ten można więc traktować jako zmianę graficzną, a nie gramatyczną.

(Mk 9:5), **видимъ** (Łk 2:15). Czasowniki atematyczne w 1 os. pl. imperativu nie znalazły poświadczenia w starodrukach. Jednak najczęściej, jak rejestrują to poddane analizie teksty ewangeliczne, forma 1 os. pl. imperativu tworzona była w sposób opisowy, por.: **да оумремъ** (J 11:16), **да вна видемъ** => **да въ на видемъ** (Mk 5:12), **да не съблазимъ** => **да не соблазимъ** (Mt 17:27), **да видимъ** (J 6:30).

Tabela 4

	Klasa	Temat	Scs.	BO	EJ
2 os. pl.	I, II	-o-/-e-	-ѣ-те	-ѣ-те	-и-те/-ы-те
	III	-jo-/-je-	-и-те	-и-те/-й-те, -ѣ-те	-и-те/-й-те
	IV	-i-	-и-те	-и-те	-и-те
	V	-o-	-и-те	-и-те	-и-те/-й-те

Imperativus 2 os. pl. (tab. 4) czasowników I i II klasy utworzony został w BO według wzorca – tylko za pomocą sufiksu **-ѣ-**, natomiast w EJ wykorzystany został sufiks **-и-**, będący efektem procesu wyrównawczego, który nastąpił w obrębie czasowników klasy III/IV oraz I/II, por.: **приведѣте** => **приведите** (Mk 9:20), **съберѣте** => **соберите** (Mt 13:30), **идѣте** => **идите** (Mt 8:32), **прїидѣте** => **прїидите** (J 21:12), **внидѣте** => **внидите** (Mt 7:13), **принесѣте** => **принесите** (J 2:8), **вверсѣте** => **вверзите** (Mt 22:13), **призовѣте** => **призовите** (Mt 22:9), **възмѣте** => **возмите** (Mt 11:29), **ѡрасѣте** => **ѡрасите** (Mt 10:14), **блюдѣтеса** => **блюдитеса** (Mk 12:38); **ѡстанѣте** => **востаните** (Mt 26:46). Jak odnotowuje B.V. Иванов [1983: 357], proces ten można zaobserwować już w XIII-wiecznych zabytkach. Analogiczne wyrównanie między koniugacjami, jednak tym razem zastąpienie końcówki **-и-те** końcówką **-ѣ-те**, poświadczone zostało w BO w zapisie imperativu czasowników klasy III (por. niżej).

W czasownikach klasy I, w których temat zakończony był na tylnojęzykowe *k* w wyniku II palatalizacji nastąpiła alternacja spółgłoskowa *k* => *c'* (w BO) i *k* => *c* (w EJ), por.: **рѣѣте** => **рѣѣте** (Mk 16:7) (ps. **rek-tei*), **не пеѣтеса** => **не пеѣтеса** (Mt 6:31) (**pek-tei*), **тлѣѣте** => **толѣѣте** (Łk 11:9) (**telk-tei*), **облеѣте** => **облеѣте** (Łk 15:22) (**vlek-tei*). Również w zapisie tych czasowników zauważalny jest wpływ końcówek klasy III: scs. sufiks **-ѣ-те** został zastąpiony początkowo przez sufiks **-и-те**, który w wyniku stwardnienia *ц*⁹ w XVIII-wiecznym EJ pojawił się w formie **-ы-те**.

Czasowniki klasy III w BO zostały poświadczone zarówno ze scs. końcówką **-и-те**, np.: **не плачитеса** (Łk 8:52), **сѡажите** (Mt 13:30), **стѡажите** (Mt 10:9), **ициѣте** (Łk 12:31), **покажите** (Mt 22:19), jak i **-ѣ-те**, będącą efektem wpływu form czasowników klasy I/II. EJ konsekwentnie zachowuje we wszystkich formach scs. końcówkę **-и-те**, por.: **ициѣте** => **ициѣте** (Mt 7:7), **внѣмѣте** => **внѣмѣте** (Mt 6:1), **почрѣпѣте** => **почерпите** (J 2:8). Na uwagę zasługuje czasownik **искати**, który w BO zaświadczony został również w formie **ицѣте** => **ициѣте** (Łk 11:9) (**skj* => *šč* => *št*) z sufiksem **-а-** na miejscu scs. **-и-**. Sufiks **-а-** powstał z **-ѣ-** [ě], które po spółgłoskach palatalnych mogło przejść w a [’ā]. Natomiast pojawienie się sufiksu **-ѣ-** na miejscu **-и-** w czasowniku klasy III jest wynikiem

⁹ Proces ten zakończył się najprawdopodobniej w XVI wieku [np. Галинская 2009: 120].

wpływu form fleksyjnych czasowników klasy I/II. Zapisy imperativu czasowników III klasy z sufiksem *-a-* były odnotowywane już w tekstach scs. z XI wieku [Селищев 1952: 179–180].

Во obok powszechnie występujących scs. końcówek *-и-те* w czasownikach III klasy, por.: *вѣгаите* => *вѣгайте* (Mt 10:23), *покаитеса* => *покайтеса* (Mk 1:15), *не оужасаетеса* => *не оужасайтеса* (Mk 16:6), *почиваите* => *почивайте* (Mt 26:45), *овѣдѣшите* => *овѣдѣйте* (J 21:12), *разумѣите* => *разумѣйте* (Mt 15:10), *деите* => *дейте* (Łk 19:13, J 12:7), *не боитеса* => *не бойтеса* (Mt 17:7), *не оубоитеса* => *не оубойтеса* (Mt 10:28), odnotowuje 5 pojedynczych zapisów, w których sufiks *-и-* został zastąpiony przez literę ze znakiem diakrytycznym *-й-*: *не осужаите* => *не осуждаите* (Łk 6:37), *не помѣтаите* (Mt 7:6), *подвизаитеса* (Łk 13:24), *поминаите* (J 15:20), *съблюдаите* => *соблюдаите* (Mt 23:3) oraz 4 wariantywne zapisy z sufiksem *-и-* lub *-й-*. W EJ konsekwentnie występuje *-й-*, por.: *вѣрѣите* (J 12:36), ale też *вѣрѣите* => *вѣрѣйте* (J 10:38); *дрѣзайте* => *дерзайте* (J 16:33) oraz *дрѣзайте* => *дерзайте* (Mt 14:27); *не бойтеса* (J 6:20) oraz *не боитеса* => *не бойтеса* (Mk 6:50); *не оубоитеса* (Łk 12:4) oraz *не оубоитеса* => *не оубойтеса* (Łk 21:9). Powyższą niejednorodność zapisów można tłumaczyć tym, że w XVI wieku grafem *й* nie wszedł jeszcze na stałe do systemu graficznego języka cs. ruskiej redakcji¹⁰, a tym samym nie stanowił językowej normy, jak ma to już miejsce w XVIII-wiecznym EJ.

Formy 2 os. pl. czasowników klasy IV w obu starodrukach pozostały wierne wzorcom scs., por.: *видите* (J 4:29), *наоучитеса* => *научитеса* (Mt 11:29), *заколите* (Łk 15:23), *просите* (Mt 7:7), *исправите* (J 1:23), *творите* (Łk 3:4), *не сдите* (J 7:1), *любите* (Łk 6:35), *вдите* (Mk 13:33), *слышите* (Mt 15:10).

Również czasowniki atematyczne w 2 os. pl. zachowują scs. formy, por.: *иадите* (Mk 14:22), *сѣдите* (Mt 26:36), *вѣдите* (Łk 22:31). Różnica dotyczy czasownika *имѣти*, a dokładniej zamiany *и* na *й* w EJ. W BO czasownik ten na wzór czasowników tematycznych występuje wyłącznie z sufiksem *-и-*, por.: *имѣите* => *имѣйте* (Mk 9:50), w odróżnieniu od 2 os. sg., której forma pojawiała się wariantywnie *-и/-й* (por. wyżej). Obok scs. form *дадите* (Mt 16:28), *въздадите* => *воздадите* (Mt 22:21) w BO i EJ pojawia się nowszy zapis w formie *дайте* (Łk 6:35), *даите* => *дайте*¹¹ (Łk 6:38), wprowadzony najprawdopodobniej w celu nadania mu podniosłości, uroczystego brzmienia, jak też uzyskania rytmizacji, płynności tekstu pod wpływem wcześniej użytych form z sufiksem *-й-*, por.: *не осуждаите* => *не осуждаите* oraz *ѿпшцаите* => *ѿпшцайте*. **И не сдите, и не сдѣатъ вамъ: и не осуждаите, да не осуждени будете: ѿпшцаите, и ѿпшстатъ вамъ. Дайте, и дастса вамъ** (EJ, Łk 6:37–38).

Staro-cerkiewno-słowiańska syntetyczna forma 1 os. du. trybu rozkazującego nie została poświadczona w starodrukach. Jej miejsce zajmuje forma opisowa: partykuła *да* w połączeniu z czasownikiem w 1 os. du. trybu oznajmującego (tab. 5). Różnica między

¹⁰ Grafem *й* znalazł się w powszechnym użyciu dopiero w XVII wieku, w wyniku reform przeprowadzonych przez patriarchę Nikona (1652–1658) [Hegedüs 2005: 29–54]. Szerzej o historii *й* w zachodnioruskiej tradycji piśmienniczej pisze A. Булыка [1970: 53–56].

¹¹ Formy te powstały pod wpływem czasowników klasy III (z tematem na *-jō/-jě-* typu *знаи, читаи*) [Иванов 1983: 359].

Tabela 5

	Klasa	Temat	Scs.	BO	EJ
1 os. du.	I III, IV V	-o-/-e-, -jo-/-je-, i- -ø-	-ѣ-вѣ -и-вѣ -и-вѣ	да + verbum -ѣ-вѣ –	да + verbum -ѣ-ва –

starodrukami polega na tym, że w EJ verbum występuje z nową końcówką scs. -ва, a BO kontynuuje scs. fleksję -вѣ, por.: да сѡдѣвѣ => да сѡдѣва (Mk 10:37). Pojawienie się а na miejscu ѣ w formach trybu oznajmującego można zapewne tłumaczyć zakorzenionym już w religijnym języku XVIII wieku podziałem fleksji w zależności od rodzaju: -ва dla rodzaju męskiego, a -вѣ dla żeńskiego oraz nijakiego [Изотов 2007: 62]. W przytoczonym przykładzie mowa jest o Jakubie i Janie, czyli osobach płci męskiej, którzy proszą Jezusa, aby zasiedli w Jego chwale, „jeden po prawej, a drugi po lewej stronie” (Mk 10:37). Z kolei zamiana scs. sufiksu -ѣ- na -ѣ- jest wynikiem zastąpienia trybu rozkazującego formą trybu oznajmującego, co miało miejsce również w przypadku 1 os. pl. (por. wyżej).

Tabela 6

	Klasa	Temat	Scs.	BO	EJ
2 os. du.	I III, IV V	-o-/-e- -jo-/-je-; -i- -ø-	-ѣ-та -и-та -и-та	-ѣ-та -ѣ-та –	-и-та -и-та/-ѣ-та –

Język BO i EJ dokumentuje następujące użycia dualisu w 2 os. (tab. 6): klasa I *привѣдѣта* => *привѣдита* (Mk 11:2); *градѣта* => *градита* (Mt 4:19); *блюдѣта* => *блюдита* (Mt 9:30); *прїидѣта* => *прїидита* (J 1:39); *идѣта* => *идита* (Mt 14:13, Mk 11:2) oraz *идѣта* (Łk 22:10), *идита* (Mt 21:2); *рицѣта* => *рицита* (Mk 11:3) oraz *рицѣта* (Łk 22:11); klasa III/IV *оуготовѣта* => *оуготовѣта* (Łk 22:12), *видѣта* => *видита* (J 1:39).

W EJ imperativus 2 os. du. tworzony jest za wyjątkiem dwóch przykładów (*идѣта*, *рицѣта*) z wykorzystaniem nowego sufiksu -и-/-ѣ-, doprowadzając tym samym do unifikacji form bez zróżnicowania na klasy, podczas gdy w BO zachowuje on scs. formę – odstępstwo stanowi pojedynczy przypadek *идита*. Czasowniki atematyczne *вѣдѣти*, *исти*, *дати*, *имѣти* nie znalazły poświadczenia w poddanym analizie materiale.

Wśród zachowanych w starodrukach form dualisu na uwagę zasługuje między innymi pojedynczy zapis, w którym na miejscu opisowej formy trybu rozkazującego złożonej z partykuły да oraz oczekiwanej 3 os. du. czasownika czasu teraźniejszego/przyszłego ze scs. końcówką *ѣ-тѣ*, w BO występuje partykuła да, wprowadzając w połączeniu z czasownikiem w 3 os. du., jednak z wariantywną końcówką *ѣ-та*¹². W EJ forma praesentis została zapisana nie z scs. fleksją -тѣ, a -тѣ: да ѡверзѣтѣса очи => да ѡверзѣтѣса очи

¹² Zjawisko zastępowania końcówki 3 os. du. -тѣ przez końcówkę -та znane jest z najstarszych zabytków scs. W *Kodeksie Supraskim* (XI wiek) i *Księdze Sawy* (XI wiek) formy z -тѣ nie występują w ogóle [Ремнева 2004: 245, Елкина 1960: 159]. А. Меѣ [2001: 261] stwierdza, że końcówka -тѣ była używana przede wszystkim przez pierwszych tłumaczy scs. tekstów, natomiast zakończenie -та zostało wprowadzone przez kopistów przepisywujących *Kodeks zografski* (X–XI wiek) oraz *Kodeks Assemaniego*

(Mt 20:33). Zastąpienie w EJ końcówki **-тє** fleksją **-тѣ** związane jest, jak to miało miejsce w formach 1 os. du. **-ва** => **-вѣ** (por. wyżej), z podziałem fleksji ze względu na rodzaj: **-тє** dla rodzaju męskiego oraz **-тѣ** dla rodzaju żeńskiego i nijakiego.

Kolejny warty odnotowania zapis imperativu pojawiający się w BO i EJ dotyczy słów Jezusa wypowiedzianych do dwóch uczniów z użyciem czasownika **речета**: **И аще вама кто речетъ что, речета, яко гдѣ ею тревзетъ** (Mt 21:3). W przytoczonym przykładzie na miejscu oczekiwanej formy imperativu **рѣцѣта** (2 du.) pojawia się czasownik w 2 os. du., jednak czasu teraźniejszego/przyszłego.

Te nieliczne użycia form dualisu nieznanujące już odzwierciedlenia w języku potocznym sprawiły, że zarówno BO, jak i w EJ odnaleźć można liczne przykłady ich zamiany przez 2 os. pl., por: słowa anioła skierowane do Marii Magdaleny i Marii, które przyszły na grób Jezusa: zamiast scs. **не вонтасѧ** występuje **не вонтесѧ** => **не вѣтесѧ** (Mt 28:5), na miejscu scs. **прїидѣта** występuje **прїидѣте** => **прїидите** (Mt 28:6), zamiast scs. **видѣта** pojawia się **видѣте** (Mt 28:6), na miejscu scs. **рѣцѣта** odnotowujemy **рѣцѣте** => **рѣцѣте** (Mt 28:7); słowa Jezusa wypowiedziane do dwóch uczniów: scs. **идѣта** zastąpione zostaje formą **идѣте** => **идите** (Łk 19:30).

Starodruki odnotowują również pojedynczy przypadek, w którym korektorzy EJ usuwają agramatyzm polegający na błędnym użyciu w BO liczby mnogiej na miejscu oczekiwanej liczby podwójnej. W słowach Jezusa skierowanych do Piotra i Jana nieprawidłowo pojawiająca się w BO forma imperativu liczby mnogiej zostaje zastąpiona w EJ przez imperativus w 2 os. du.: **ѡготованите** => **ѡготовайта** (Łk 22:8). W tym wypadku można mówić o rewizji tekstu, mającej na celu wprowadzenie poprawności gramatycznej.

Czasownik atematyczny **выти**, w języku scs. jako jedyny posiadający wszystkie formy osobowe trybu rozkazującego, tworzył je nie za pomocą charakterystycznego sufiksu, a od tematu *futurum* (tab. 7):

Czasownik **выти** pomimo tworzenia 2 i 3 os. sg. w sposób tradycyjny (9 użyc), por.: **бѣди тамо дондеже рекъ ти** => **бѣди тамъ дондеже рекъ ти** (Mt 2:13), **бѣди вола твѡ** => **бѣди вола твѡ** (Mt 26:42), **якоже вѣрвалъ бѣди тебѣ** (Mt 8:13), **бѣди мнѣ по глѣ твоємъ** (Łk 1:38), **бѣди тебѣ якоже хоцѣши** (Mt 15:28), tworzy imperativus również opisowo, por.: **да бѣдетъ вола твѡ** (Mt 6:10, Łk 11:2), **да бѣдетъ и внѣшнее има чисто** (Mt 23:26). Frekwencja użycia form tradycyjnych w odniesieniu do peryfrastycznych jest trzy razy większa.

W starodrukach formy dualne czasownika **выти** nie zostały zarejestrowane. Ich miejsce zajęły formacje pluralne, por.: **по вѣрѣ ваю бѣди вама** (Mt 9:29) – dualis został zamieniony przez pluralis w odniesieniu do dwóch ślepców.

Zarejestrowane w BO tradycyjne dla 2 os. pl. formy z sufiksem **-ѣ** zostały zastąpione w EJ przez zapis z sufiksem **-и**, będący efektem wyrównania między koniugacjami (między czasownikami klasy III/IV i I/II, zob. imperativus 2 os. pl.), por.: **бѣдѣте готови** => **бѣдите готови** (Mt 25:16), **не бѣдѣте** => **бѣдите якоже лицемѣри** (Mt 6:16). BO rejestruje również 2 zapisy typu **бѣдѣте** => **бѣдите** (Mt 6:16), **прѣбѣдѣте** => **прѣбѣдите**

(XI wiek). Co więcej, w języku cs. formy 2 i 3 os. du. trybu oznajmującego zaczęły mieć tożsame fleksje [Изотов 2007: 62].

Табела 7

	Scs. ¹	BO	EJ
1 sg.	вѣдѣмъ	—	—
2/3 sg.	вѣди	вѣди/да вѣдетъ	вѣди/да вѣдетъ
1 du.	вѣдѣвъ	—	—
2 du.	вѣдѣта	—	—
3 du.	вѣдѣте	—	—
1 pl.	вѣдѣмъ	—	—
2 pl.	вѣдѣте	вѣдѣте/вѣдѣте	вѣдите
3 pl.	вѣдѣтъ ²	да вѣдѣтъ	да вѣдѣтъ

¹ Paradigmat odmiany został podany według L. Moszyńskiego [2006: 319]. Przedstawia go również francuski językoznawca i sławista A. Vaillant [Вайан 1952: 254]. Jednak większość badaczy stwierdza, że w języku scs. form 1 os. sg, 3 du. oraz 3 pl. dla czasownika **вѣти** nie było. Bardzo wcześnie zostały one zastąpione odpowiednimi formami praesentis z poprzedzającą je partykulą **да** [Brajerki 1977: 128; Janda, Eckhoff, Nessel 2013].

² Zapis ten przedstawia relikt dawnej formy pie. coniunctivu [Moszyński 2006: 319, Селищев 1952: 181].

(Mt 10:11), w których na miejscu oczekiwanego **-ѣ-**, ewentualnie **-и-**, pojawiają się formy z jerem twardym **-ъ-**. Takiego rodzaju zapisy mogą być efektem przeniknięcia do cs. tekstu elementów języka żywego. Jednak w związku z tym, że starodruk odnotowuje tylko dwa takie przypadki, bardziej prawdopodobny wydaje się być fakt pomieszania niemających wartości dźwiękowej liter wcześniej oznaczających jery. W wyniku redukcji nieaccentowanej samogłoski śródgłosowej **и > ѣ** [Иванов 1983: 194, 358; Rieger 1989: 46–47], a z kolei jer przedni **ъ** zostaje zapisany jako jer tylny **ъ** (**вѣдѣте** => **вѣдите** => **вѣдѣте** => **вѣдѣте**).

Formy 3 os. pl. w BO i EJ konsekwentnie zastąpiła partykuła **да** w połączeniu z odpowiednią formą praesentis czasownika, por.: **да вѣдѣтъ чресла ваша преповсана** (Łk 12:35), **да вѣдѣтъ съ нимъ** (Mk 3:14). W podobny sposób utworzony został imperativus czasowników tematycznych, które nie tworzyły tych form w sposób syntetyczny (1 os. sg. i 3 os. pl.), por.: 1 sg. **да прозрю** (Mk 10:51), **да сътворю** => **да сотворю** (J 1:34), **да ѿмщю** => **да ѿмщю** (Łk 18:5); 3 pl. **да послъшаю** => **да послъшають** (Łk 16:29), **да не вѣдѣтъ** (Łk 21:21), **да вѣгаю** въ горы => **да вѣгають въ горы** (Łk 21:21), **да вѣжатъ** (Mt 24:17, Mk 13:14), **да пръвѣе насытатса** => **да пръвѣе насытатса** (Mk 7:27), **да видѣ** и [...] **прославѣ** => **да видѣтъ и [...] прославѣтъ** (Mt 5:16).

Co więcej, forma opisowa imperativu, używana przede wszystkim do tworzenia 1 os. sg. oraz 3 os. pl. została rozszerzona również na inne formy osobowe czasowników tematycznych i atematycznych, które tworzyły tryb rozkazujący w sposób tradycyjny, za pomocą sufiksów, por.: 3 sg. **да творитъ** (Łk 3:11), **да сѣтитса имѣ твоє** (Łk 11:2), **да павитса** (J 1:31), **да не погивнетъ** (J 6:12), **да прїидетъ** (J 7:37), **да нѣчто дастъ** => **да нѣчто дастъ** (J 13:29), **да подасть** => **да подасть** (Łk 3:11), **да дастъ** (Mt 5:31), **да не оуѣсть** (Mt 6:3), **да просѣтитса** (Mt 5:16), **да оумрет** => **да оумретъ** (Mt 15:4),

да не разлѣчаетъ (Mk 10:9); 2 pl. да вѣржете (J 6:29); 2 du. да ѡверзетасѧ очи => да ѡверзетѣсѧ очи (Mt 20:33), да оумлъчита => да оумолчита (Mt 20:31).

Analiza porównawcza form rozkaznika wyekscerpowanych z dwóch cerkiewnosłowiańskich tekstów ewangelicznych wykazała, że pomimo ich przynależności do jednej, ruskiej redakcji piśmienniczej sposób tworzenia imperativu nie zawsze pozostaje jednakowy. Efektem odnotowanych zmian jest przede wszystkim unifikacja fleksji (w szczególności 2 os. pl. czasowników I/II oraz III/IV klasy), usunięcie wariantowości, charakterystycznej w szczególności dla języka BO, oraz likwidacja kłopotliwego zjawiska homonimii (scs. 2 os sg. = 3 os. sg.). Wszystkie te zabiegi doprowadziły w konsekwencji do uproszczenia sposobu tworzenia form trybu rozkazującego.

Przez długi czas, będąc pierwszym drukowanym wydaniem słowiańskiego Pisma Świętego, BO była traktowana jako podstawowy, obowiązujący wzorzec dla innych prawosławnych wydawców Pisma Świętego i służyła za podstawę kolejnych cerkiewnosłowiańskich ch wydań [Алексеев 1990, 48–73]. Jednak upływ czasu, a przede wszystkim otoczenie i rozwój języka mówionego sprawiły, że język cerkiewnosłowiański ruskiej redakcji również ulegał różnego rodzaju transformacjom.

Bibliografia

- Brajerski, T. (1977). *Język staro-cerkiewno-słowiański*. Lublin.
- Hegedüs, I. (2005). *Корректурные экземпляры московских богослужебных книг: орфография*. Studia Russica 22, s. 29–54.
- Janda, L.A., Eckhoff, H.M., Nessel, T. (2013). *Being and Becoming in Old Church Slavonic: Grammatical and Constructional Profiles of byti*. [Online] <<http://ansatte.uit.no/laura.janda/mypubs/BYTIsubmission.pdf>>. Dostęp: 3.01.2014.
- Kurianowicz, M. (2012). *Początki drukowanej Biblii słowiańskiej na terenie Rusi Moskiewskiej*. Acta Polono-Ruthenica 17, s. 27–35.
- Moszyński, L. (2006). *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa.
- Rieger, J. (1989). *Z dziejów języka rosyjskiego*. Warszawa.
- Алексеев, А.А. (1990). *Место Острожской Библии в истории славянского текста Священного Писания*. W: *Острожская Библия. Сборник статей*. Москва, s. 48–73.
- Булыка, А. (1970). *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*. Мінск.
- Вайан, А. (1952). *Руководство старославянскому языку*. Москва.
- Галинская, Е.А. (2009). *Историческая фонетика русского языка*. Москва.
- Горшкова, К.В., Хабургаев, Г.А. (1981). *Историческая грамматика русского языка*. Москва.
- Елкина, Н.М. (1960). *Старославянский язык*. Москва.
- Иванов, В.В. (1983). *Историческая грамматика русского языка*. Москва.
- Изотов, А.И. (2007). *Старославянский и церковнославянский языки. Грамматика, упражнения, тексты*. Москва.
- Исаевич, Я.Д. (1990). *История создания Острожской Библии*. W: *Острожская Библия. Сборник статей*. Москва, s. 3–17.
- Кузнецов, П.С. (1953). *Историческая грамматика русского языка. Морфология*. Москва.
- Мейе, А. (2001). *Общеславянский язык*. Москва.
- Ремнева М. Л. (2004). *Старославянски язык*. Москва.
- Селищев, А.М. (1952). *Старославянский язык. Часть II*. Москва.

Summary

Modernization of Imperative Forms in Two Church Slavonic Printed Gospels

The aim of the article is the imperative analysis of two Slavonic Gospels: the first complete printed edition of the Church Slavonic Bible – *The Ostrog Bible* (1581) and the 18th century altar Gospel (1771) printed in Kiev Pechersk Lavra but kept in Orthodox monastery in Jabłeczna (south-east Poland).

The comparison of these two texts on linguistic level permits to ascertain, that over two hundred years Church Slavonic imperative forms have changed. While *The Ostrog Bible* is settled in Cyrilo-Methodian writing tradition, the younger Jabłeczyńska Gospel presents modernization of imperative forms toward unification, reduction and avoiding homonymic conflict.